

Н. П. Бондар
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**З ДОСВІДУ АТРИБУЦІЇ КИРИЛИЧНИХ ВИДАНЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: МІФІЧНЕ ЛЬВІВСЬКЕ
ЄВАНГЕЛІЄ 1683 Р. ДРУКАРНІ ЛЬВІВСЬКОГО БРАТСТВА**

Значна частина кириличних стародруків через різні обставини збереглася до нашого часу в дефектному стані, без титульних аркушів та вихідних відомостей. Такі видання потребують тривалої атрибуції, тобто встановлення назви книги, часу та місця її друкування, друкарні через порівняння шрифтів, гравюр, компонентів орнаментального оформлення, змісту, власницьких записів тощо. Іноді так вдається знайти видання рідкісні або навіть унікальні, не введені до наукового обігу або відомі в обмеженій кількості. Нерідко атрибуція окремого дефектного стародруку дає відомості для доповнення та уточнення описів видання у різних бібліографічних джерелах, призводить до перегляду, переатрибуції інших примірників одного або кількох різних видань.

Так, у процесі роботи з дефектним стародрукованим великоформатним Євангелієм без вихідних даних вдалося встановити, що за шрифтами та художнім оформленням воно належить до видань Львівського братства останніх десятиліть XVII – початку XVIII ст. Примірник, що складається з 11 нумерованих та 412 нумерованих аркушів, на диво добре зберігся. Бракувало лише титулу. Книгу було опрацьовано в дошки, обтягнуті бузковим оксамитом, із металевими художньо цінними прикрасами – прямокутним середником із зображенням Ісуса Христа, великими фігурними наріжниками з євангелістами, пластиною на корінці та жуками. Кілька років тому в НБУВ було відреставровано папір та оправу Євангелія.

Ілюстративне оформлення, насамперед, датовані гравюри із зображеннями апостолів, свідчили, що книжку надруковано львівськи-

ми братчиками не раніше 1683 р. За картковим каталогом у відділі стародруків та рідкісних видань значилося 5 прим. Євангелія 1683 р. Так само видання було відображене в друкованому каталозі кирилических стародруків НБУВ: “3 экз., и все без тит. листов”¹ із посиланням на праці В.М. Ундольського, І.П. Каратаєва та А.С. Криловського. Звірка описуваного примірника з тими, що значилися за каталогом, показала, що всі 6 дефектних Євангелій, жодне з яких не містить титулів та вихідних відомостей, належать до одного видання.

Примірник львівського напрестольного Євангелія з гравюрами 1681–1683 рр. був описаний ще П.М. Строевим у 1836 р. в складі бібліотеки І.М. Царського². З посиланням на приватну збірку Царського видання зафіксував І.П. Каратаєв³, воно увійшло до бібліографічних покажчиків В.М. Ундольського⁴, А.С. Петрушевича⁵, А.С. Криловського⁶, І.Ф. Токмакова⁷. Однак ще в 1906 р. С.Т. Голубєв⁸, аналізуючи вказані вище каталоги А.С. Криловського та А.С. Петрушевича, зазначив, що видання львівського Євангелія 1683 р. взагалі не існувало, дослідники так бібліографували дефектні примірники видань 1690 р. та близько 1703–1704 рр. (останнє з титулом 1690), спираючись на датування гравюр. Але завдяки відродженню цього видання у каталозі “Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в ГПБ УССР” воно зафіксоване в каталозі Я.Д. Ісаєвича (з посиланням на Ундольського, Каратаєва, друкований каталог НБУВ та з поміткою про сумнівність)⁹. До фундаментального зведеного каталогу українських стародруків Я.П. Запаса та Я.Д. Ісаєвича¹⁰ укладачами справедливо не було внесене Євангеліє 1683 р. як неіснуюче. Зокрема, це зазначив Я.Д. Ісаєвич у статті “Деякі питання бібліографії видань братства”¹¹. Але воно подане у праці О.О. Гусєвої¹² в списку доповнень до каталогу Я.П. Запаса та Я.Д. Ісаєвича (із посиланням на Ундольського, Каратаєва, Ісаєвича, друкований каталог і примірники НБУВ).

Ми ніякою мірою не беремо під сумнів внесок у вивчення та бібліографування кирилическої книги таких вчених, як Я.Д. Ісаєвич та О.О. Гусєва, які нині є провідними фахівцями світового рівня в цій галузі, або значення друкованого каталогу кирилиці НБУВ “Славянские книги...”, що був і залишається первістком серед повних каталогів кирилических стародруків великих бібліотек на теренах колишнього Радянського Союзу. Фактаж, викладений в даній публікації, лише свідчить про те, що вивчення кирилических стародруків – справа копітка і потребує не лише доброго знання існуючих каталогів та інших

джерел, а й детального вивчення, перегляду *de visu* та порівняння між собою якомога більшої кількості примірників таких видань.

Отже, 6 прим. без вихідних відомостей потребували звірки з Євангеліями 1690 та 1703–1704 рр. Обидва видання, як ми вже зазначили, мали на титульному аркуші одну й ту ж саму дату – 28.XI.1690 р. Точного часу виходу пізнішого з цих видань не встановлено. На звороті його титулу вміщено гравюру, позначену 1697 р. Як свідчать документи про діяльність братства, у квітні 1703 р. друкар Василь Ставницький уклав із братством угоду про друкування Євангелія. В червні 1704 р. тираж уже було віддруковано. Вірогідним часом виходу вважається 2-а половина 1703 р., оскільки в лютому 1704 р. братська друкарня вже працювала над іншим виданням – Часословцем. С.Т. Голубев датує це видання листопадом 1703 р., аргументуючи свою думку тим, що для обох Євангелій, які вийшли однаковим тиражем у 1200 прим. та потребували однакових витрат праці, повинна була знадобитися й однакова кількість часу. Друкування першого із них тривало 8 місяців. Тому друге мало б побачити світ наприкінці листопада 1703 р.

Про існування двох видань з титулом 1690 р. – дійсного та контрафакції 1703 р. – було добре відомо фахівцям. Це відзначали С.Т. Голубев¹³, С.І. Маслов¹⁴, С.О. Клепиков¹⁵. Останній детально описав особливості видання 1690 р. та його відмінності від Євангелія 1703 р. Попередньо на існування двох видань вказував ще А.С. Родоський¹⁶, проте він зробив хибний висновок про приналежність одного з них друкарні братства, іншого – друкарні М. Сльозки, яка насправді припинила свою діяльність ще в 70-х роках XVII ст.

С.Т. Голубев¹⁷ спробував аргументувати появу на початку XVIII ст. видання з титулом 1690 р. Однією з причин він вважав тогочасну політичну ситуацію в Речі Посполитій – боротьбу за королівську владу між Августом II та Якубом Собеським. За традицією на початку книжки братство мало вмістити молитву за польського короля. Через невпевненість у тому, хто буде королем на час виходу Євангелія, брагчики пішли на хитрість і використали титул видання 1690 р. з ім'ям Яна III Собеського, який помер ще 1696 р. Причини випуску книжки з невірними вихідними відомостями могли бути й комерційними – документальні джерела підтверджують, що на складі братства на той час залишалися недопродані примірники дійсного Євангелія 1690 р., які навряд чи купували б, знаючи про нове видання.

Як свідчили бібліографічні джерела, видання Євангелій 1690 та

1703 рр. були подібні, але різнилися набором, гравюрами, іншими художніми прикрасами. Найпростіший спосіб розпізнання їх примірників, що ґрунтується на орієнтації на значок виноска, запропонувала О.О. Гусєва¹⁸. У Євангелії 1690 р. виноска має вигляд шестикутної зірочки, у Євангелії 1703 р. – грецького хреста.

За каталогами відділу Євангеліє видання 1690 р. було представлено 44 прим., 1703 р. – лише двома. Останні описані нами у 1999 р. Шість дефектних примірників ніби-то видання 1683 р. виявилися друками 1690 р. У результаті фронтального перегляду та звірки між собою усіх 52 прим. було встановлено, що 26 з них належать до Євангелія 1690 р. та 26 – до видання 1703 р. Крім того, по одному примірнику видань 1690 і ще 1703 рр. було випадково виявлено та атрибутовано при перегляді примірників Євангелія видання Києво-Печерської друкарні 1697 р. У картковому каталозі було вказано на їх відмінність від 11-ти інших. У друкованому каталозі кирилических видань НБУВ зазначається: “10 экз., два из которых отличаются как по количеству листов (основной счет составляет всего 412 л.), так и по набору и орнаментации”¹⁹. Справа в тому, що обидва Євангелія були конволютами із титулами та початковими аркушами київського друку та основним текстом Євангелія львівського друку. В одному випадку в книжку вставлено на початку 8 арк. київського Євангелія 1697 р., а основний текст розпочинається аркушами львівського Євангелія 1690 р. Гравюри, заставки, кінцівки в цьому примірнику яскраво розфарбовані. Примірник належав до збірки Києво-Печерської лаври, про що свідчить поаркушний запис та характерні наліпки на корінці із зазначеними шифрами “1.2/17.Г.П-59” та “11/58”, шифр на форзаці “1.2/17”. Оправа – дошки в шкірі, обтягнуті фіолетовим оксамитом. Корінець позолочений, з тисненим орнаментом. Інший примірник, основну частину якого складає львівське Євангеліє 1703 р., розпочинається 16 арк. з київського Євангелія 1697 р., в тому числі титулом, початковими статтями та 6-ма арк. основного тексту. На наступному аркуші три верхні рядки тексту, які виявилися зайвими, були заклеєні. Примірник раніше належав до зібрання Волинського давньосховища, на що вказує характерний почерк, яким виконано запис на форзаці верхньої кришки оправи: “Евангеліє / 1697 г. Київ, /1690 г. Львов/ 2-ой экз.”. Запис на форзаці: “Из церкви Волко[винской] от священника Дум[инского]”.

До речі, впадає в око схожість львівських 1690–1703 рр. та київського 1697 р. Євангелій. В усіх виданнях по 16 рядків на сторінці.

Подібні також шрифти – у київському виданні літери шрифту лише тонші та гостріші. Схожість цих видань до певної міри ускладнює їх розрізнення, особливо у випадку змішування їхніх аркушів у межах однієї книжки. Про причини появи таких фальсифікатів можемо лише здогадуватися. Поаркушні записи на примірнику з аркушів видань 1697 та 1703 рр. вказують, що тут не йдеться про некомплектні примірники. На стику двох видань один запис обривається, на наступному аркуші міститься інший без початкових слів. Тобто власник свідомо замінював титул київським, основний євангельський текст залишаючи львівським. Можливо, справа в тому, що обидва примірники побутували на територіях, які в різний час перебували під впливом Росії – на Київщині та Волині, особливо беручи до уваги той факт, що львівське братство в 1708 р. прийняло унію, і його виданнями вже не дозволялося користуватися в православних храмах.

Отже, у фонді відділу стародруків та рідкісних видань нині зберігається по 27 прим. видань Євангелія 1690 та 1703 рр. Серед 27 прим. Євангелія 1690 р. – 13 дефектних. Титульний аркуш зберігся у 17-и. Печатки, наліпки, шифри, власницькі записи свідчать про належність його примірників до збірок Києво-Печерської лаври, Київської духовної академії, Києво-Софійського собору, Київського художньо-промислового та наукового музею, Волинського єпархіального давньосховища, Бібліотеки дослідників Волині, Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії та ін.

Серед 27 прим. Євангелія 1703 р. – 12 дефектних. Титул є у 18-х. У минулому книжки належали до зібрань Київської духовної академії, Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору, Київського художньо-промислового та наукового музею, Кам'янця-Подільського університету, Церковно-історичного давньосховища в Кам'янці-Подільському, Волинського єпархіального давньосховища та ін. Тобто зібрані нині у фондах НБУВ примірники львівських видань Євангелій 1690 та 1703 рр. репрезентують не лише Київщину, але й такі історичні регіони, як Волинь та Поділля. Переглянуті Євангелія здебільшого мають поаркушні записи, які потребують прочитання та містять значний фактографічний матеріал для подальших книгознавчих досліджень. Хронологічно провенієнції охоплюють XVIII – початок XX ст. На деяких примірниках збереглися металеві оклади.

Порівняння примірників Євангелій 1690 р. та 1703 р. засвідчило, що зазначені видання за набором і художнім оформленням подібні, але різниця між ними досить помітна. Очевидно, що при друкуванні видання 1703 р. не ставилося завдання крапка до крапки наслідувати

Євангеліє 1690 р., як, скажімо, робили Мамоничі при друкуванні кількох видань Євангелія 1600 р.

Львівські братські Євангелія користувалися попитом та розкупувалися, що спонукало до випуску наступних видань. Текст та зовнішнє оформлення Євангелія 1690 р. влаштували братчиків, що спричинило до друкування наступного видання подібним до попереднього. Це давало змогу використовувати старі шрифти, дошки для ілюстрацій та орнаментального оформлення, виливні прикраси і було особливо важливим, беручи до уваги не дуже значні фінансові можливості братства та його друкарні в кінці XVII – на початку XVIII ст.

Титульний аркуш-форта в обох виданнях однаковий, із зазначенням однієї і тієї самої дати – 28 листопада 1690 р. Назва книжки за титулом – “Євангеліон, сирѣч Благовѣстіє богодухновенных евангелист”. Рамка для титульної гравюри, виготовлена ще в 1636 р., використовувалася в усіх попередніх братських виданнях Євангелій. На звороті титулу видання 1690 р. розміщений дереворит із зображенням Розп’яття, виконаний Євстафієм Завадовським, на звороті видання 1703 р. – гравюра Успіння Богородиці, підписана монограмою НЗ (тобто Никодим Зубрицький) з датою 1697 р. В обох виданнях зазначені ілюстрації розміщуються в рамках із набірних прикрас, в нижній частині яких відповідно вказані прізвища друкарів: у Євангелії 1690 р. – “Симеон друкар”, тобто Семен Ставницький, у виданні 1703 р. – “Василій друкар”, тобто його син Василь Ставницький.

Обидва видання традиційно прикрашають однакові великі фронтисписні гравюри із зображеннями чотирьох євангелістів роботи Є. Завадовського. Три з них датовані: на гравюрі із зображенням Матвія зазначений 1681 р., Марка – 1682 р., Іоанна – 1683 р. Саме остання гравюра спричинила до появи в бібліографічних джерелах відомостей про Євангеліє 1683 р. На відповідних аркушах обох видань використано різні заставки, в більшості випадків відмінні кінцівки, ініціали, подекуди застосовано неоднакові дошки для невеликих потекстових ілюстрацій, відрізняються також композиції з виливних прикрас.

Склад обох видань однаковий: титульний аркуш; передмова – арк. [2]–[4]; “Оглавление” Євангелія від Матвія – арк. [5]–[7]; “Предісловіє” до Євангелія від Матвія – арк. [8]–[12]; Євангеліє від Матвія – арк. 1–109; “Оглавление” Євангелія від Марка – арк. 110–111; “Предісловіє” до Євангелія від Марка – арк. 112–113; Євангеліє від Марка – арк. 114–178; “Оглавление” Євангелія від Луки – арк. 179–182; “Предісловіє” до Євангелія від Луки – арк. 182 зв.–183; Євангеліє

від Луки – арк. 184–296; “Оглавленіє” Євангелія від Іоанна – арк. 297; “Предісловіє” до Євангелія від Іоанна – арк. 298–300; Євангеліє від Іоанна – арк. 301–384; Соборник 12 місяцям – арк. 384–394; Показчик читання на утрнях та літургіях – арк. 395; “Сказаніє“, – як читається Євангеліє – арк. 396–412.

Подібна організація тексту та художнього оформлення характерна і для попередніх Євангелій друкарні братства 1636, 1644 та 1670 рр., на відміну, скажімо, від Євангелія друкарні М. Сльозки 1665 р., хоч у зазначених виданнях 1636 та 1644 рр. М. Сльозка виступав як друкар братства. Видання Євангелія друкарні братства XVII – початку XVIII ст. складаються з титулу-форти, гравюри на його звороті, 4-х великоформатних фронтисписних зображень апостолів та майже 50 розміщених по тексту невеликих сюжетних ілюстрацій, а також традиційних заставок, кінцівок, ініціалів та виливних прикрас. Усі видання друкувалися подібним шрифтом: розмір 10 рядків основного тексту – бл. 125 мм. На аркуші розміщено 16 рядків. Упродовж XVII ст. у братських виданнях Євангелія текст також не зазнавав змін. У XVIII ст., крім видання 1703 р., братство випускало Євангеліє ще двічі – у 1722 та 1743 рр. Форма львівських видань Євангелія в цілому не змінилася, за винятком того, що в обох виданнях текст укомпонований у рамки з виливних прикрас.

При перегляді та порівнянні Євангелій 1690 та 1703 рр. виявлено помилки в нумерації: у Євангелії 1690 р. – на арк. 112, 113, 116, 252, 264, 279, 280, 299, 368, 375, 395, 397; у виданні 1703 р. – 86, 97, 116, 279, 351, 352, 354, 384, на арк. 392 нумерація відсутня.

До частини примірників Євангелія 1703 р. додано 15 ненумерованих аркушів євангельських текстів, що читаються в четвер та п'ятницю на Страсному тижні: “Всвятый и Великій Четверток на Литургии Євангеліє от Матфея зачало р̄з (107)” (17 с.) та “В святый Великій Пяток вечер Євангеліє от Матфея зачало р̄і (108)” (13 с.). Цей додаток був відомий дослідникам. Його наявність між арк. 384 та 385, тобто після основного тексту Євангелія перед “Соборником 12 місяцям”, відзначали А.С. Родоський²⁰ та С.О. Клепиков²¹. Причому кустода арк. 384 зв. вказує на розташування на наступному аркуші “Соборника”, а не “Євангелії читаної”. С.А. Клепиков вважав, що ці аркуші друкувалися одночасно із Євангелієм 1703 р. та додавалися до деяких примірників. Ні у виданні 1690 р., ні в попередніх львівських виданнях Євангелія такої частини не було.

Із переглянутих нами 27 прим. “Євангелія, читані в четверг та

п'ятницю" виявлені всього в 10-и. У 7-и з них вони розміщені між арк. 384 та 385, один з примірників без титулу розпочинається цими аркушами, в двох інших вони розміщені також у початковій частині, між аркушами [4] та [5].

Щодо зовнішнього оформлення цього додатку, то він прикрашений невеликою гравюрою, двома заставками та кінцівкою з виливних прикрас: на арк. [1] заставка має вигляд двох лінійок; на арк. [9] зв. – трьох лінійок; кінцівка складається з 5 виливних елементів. Гравюра з сюжетом Розп'яття Христа розмірами 5,5 x 7 см розміщена на арк. [12] зв. Аркуші не нумеровані, позначені лише сигнатурами: арк. [1] – А; [2] – Ав; [5] – Б; [6] – Бв; [9] – В; [10] – Вв; [13] – Г. Принцип сигнатуризації інший, ніж в самому виданні Євангелія 1703 р. Друк у дві фарби лише на початкових сторінках. Шрифт той самий, що у виданні 1703 р. (розмір 10-и рядків – 123,8 мм). На аркуші міститься 16 рядків, як і в основному тексті.

Каталог українських стародруків Запаска та Ісаєвича такого додатку до видання Євангелія 1703 р. не фіксує, не відображаючи його і як окреме видання. Цікаво, що в той саме час – б. ІУ. 1704 р. друкарня Києво-Печерської лаври випустила самостійне видання аналогічного змісту під назвою "Великочетверткового и Великопяткового Страстей Христовых Євангелія, Зачала, во ѣдино собранья, ради удобнѣйшаго и не преткновеннаго чтенія, благочестивому читателю, Страстей Христовым поклонитися готовящемуся, любовнѣ предложися", описане в каталозі Запаска та Ісаєвича, як "Євангелія Страстей Христових", а в друкованому каталозі кириличних видань НБУВ – як "Євангелія чтомья в Великий Четверток на литургии и в Великий Пяток на утренне". Додатком до повного Євангелія це видання бути не могло, бо лавра в той період друкувала Євангелія 1697 та 1707 рр. Видруковано це видання дуже великим шрифтом (розмір 10 рядків – 162 мм). Зворот титулу київського видання прикрашений гравюрою "Розп'яття з Предстоячими", схожою до гравюри Є. Завадовського, яка міститься у львівському братському Євангелії 1690 р. Каталог стародруків Запаска та Ісаєвича зазначає ще лише одне видання подібного змісту впродовж XVIII ст. – "Євангелія в Святый и Великий Четверг на литургии и в Пятницу на утрени" на 15 арк., надруковане в Почаєві у 1759 р. одночасно з повним виданням Євангелія²². Отже, питання про додаткову частину до Євангелія в українських виданнях упродовж XVIII ст. виходить за межі даної публікації та потребує подальшого дослідження, фронтального перегляду

та звірки між собою усіх наявних примірників таких видань. Для порівняння зазначимо, що в Москві, наприклад, “Евангелія, чтомая во Св. и Вел. Четверток и Пяток” друкувалася 16 разів²³ окремими самостійними виданнями впродовж XVIII ст.

У результаті проведеної роботи з атрибуції, опису, перегляду *de visu* примірників львівських видань Євангелія кінця XVII – початку XVIII ст. було встановлено, що у зібранні НБУВ немає примірників Євангелія друкарні Львівського братства 1683 р. Такого видання не існувало взагалі. Раніше описані так дефектні примірники належать до видання 1690 р. У зібранні відділу стародруків та рідкісних видань нині нараховується по 27 прим. видання 1690 р. та його контрафакції 1703 р.

Усе викладене свідчить, що на етапі, коли вже матеріали та складені зведені територіальні каталоги кирилических стародруків, зокрема, України, Росії та Білорусії, зібрані, першорядного значення набуває проблема комплексного вивчення кожного окремого видання з використанням архівних джерел – історії його підготовки та друкування, особливостей архітектоніки, текстологічного аналізу, соціально-культурного побутування його примірників. Такі дослідження нададуть матеріал для уточнень та доповнень зведених каталогів, книгознавчих та культурологічних досліджень іншого характеру, сприятимуть розширенню знань про нашу стародруковану спадщину.

¹ Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в ГПБ УССР / Сост. С.О. Петров и др. – К., 1958. – С. 80. – № 289.

² *Строев П.М.* Описание старопечатных книг, находящихся в библиотеке Ивана Никитича Царского. – М., 1836. – С. 332. – № 217.

³ *Каратаев И.П.* Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами, 1491–1730. – СПб., 1861. – С. 119. – № 918.

⁴ *Ундольский В.М.* Очерк славяно-русской библиографии. – М., 1871. – Стб. 109. – № 1002.

⁵ *Петрушевич А.С.* Хронологическая роспись церковных и мирских русско-словенских книг, напечатанных кирилловскими буквами в городе Львове с 1574 до 1800 года. – Львов, 1884. – С. 12. – № 92. – Отт. из: Временник Ставропигийского Института на 1885 год.

⁶ *Крыловский А.С.* Львовское ставропигиальное братство: Опыт церковно-исторического исследования. – К., 1904. – С. 292. – № 34.

⁷ Хронологический каталог славяно-русских книг церковной печати с 1517 по 1821 г. библиотеки Московского главного архива Министерства иностранных дел / [Сост. И.Ф. Токмаков]. – СПб., 1879. – С. 16. – № 78.

⁸ Голубевъ С.Т. Объяснительные параграфы по истории западнорусской церкви. – К., 1906.– С.27–29.

⁹ Исаевич Я.Д. Львівські видання XVI–XVIII ст.: Каталог.– Л., 1970.– С. 24.– № 74.

¹⁰ Запаско Я.П., Исаевич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : Кат. стародруків, виданих на Україні.– Л., 1981–1984.– Кн. 1–2.

¹¹ Арх. України.– 1970.– № 6.– С. 9–16.

¹² Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.: Метод. рекомендации.– М., 1997.– С. 11.– № 5.

¹³ Голубев С.Т. Указ. соч.– С. 35–36; *Он же*. Несколько страниц из истории Киевской духовной академии.– К., 1907.– С. 29–43.

¹⁴ Маслов С.И. Из наблюдений над старопечатными церковно-славянскими изданиями // Историко-литературный сборник. Посвящается В.И. Срезневскому.– Л., 1924.– С. 164–165.– Друкування збірника було розпочато в 1916 р., а закінчено в 1925.

¹⁵ Клепиков С.О. До методології описування слов'янських стародруків XV–XVIII ст. // Бібліологічні вісти.– 1928.– № 1.– С. 21–32.

¹⁶ Родосский А.С. Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии.– СПб., 1891.– Вып. 1:1491–1700 г. включ.– С. 388–390.– № 372–373.

¹⁷ Голубев С.Т. Указ. соч.– С. 38.

¹⁸ Гусева А.А. Указ. соч.– С. 15.

¹⁹ Славянские книги кирилловской печати...– С. 89.– № 342.

²⁰ Родосский А.С. Указ. соч.– С. 389.

²¹ Клепиков С.О. Вказ. пр.– С. 26.

²² Запаско Я.П., Исаевич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва... – Кн.2, ч. 1.– № 2080 та 2079. – С. 110.

²³ Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века / Сост. А.С. Зернова, Т.Н. Каменева.– М., 1968.